

روزنامه‌نگاران وکیل؛ محمد علی تربیت

سید فرید قاسمی

سیاست، ریاست، سفارت و وکالت بسیاری از فرهنگسازان، فرهنگ‌مندان و فرهنگ‌پروران ایرانی را در ربود و خوشه‌چینان فضل و فضیلت‌شان را بی‌نصیب ساخت. فرهنگ‌پیشگان سیاست‌گزين بی‌شمارند و احصا آن‌ها در این مقال نمی‌گنجد.

زنده‌یاد محمدعلی تربیت که امسال مصادف با هفتادمین سال درگذشت اوست از این خیل بی‌شمارست. تربیت با وجود خدمات بی‌نظیرش سالهایی از عمر گرامی خود را در «سنگر سیاست» و بر «صندلی وکالت» تلف

محمدعلی خان تربیت در مجلس هشتم

کرد. او خرداد ۱۲۵۶ خورشیدی در محله نوبر شهر تبریز زاده شد. هیئت و طبیعیات و طب خواند و سپس ادبیات فارسی و عربی، منطق، حکمت، فقه و نجوم را فراگرفت و معلم شد. پس از آن نسخه می‌نوشت و داروفروشی می‌کرد، پس از چندی اما این پیشه را رها ساخت و با مشارکت سه تن از دوستانش: میرزا یوسف اعتصام‌الملک، سید حسن تقی‌زاده و سید حسن عدالت به کتابفروشی، صادرات و واردات کتاب، انتشار فهرست کتابهای تازه و نشر مجله گنجینه فنون پرداخت. شماری همفکر گرد آورد و کانون اهل قلم و سیاست برپا کرد. سردبیری آزاد، همکاری با نشریه کمال و مدیریت نیم هفته‌نامه اتحاد در کارنامه او دیده می‌شود.

مؤسس مدرسه بود و تدریس میکرد و روزگار خوشی داشت تا این که در دوره دوم مجلس شورای ملی او را به نمایندگی برگزیدند. پس از یک دوره وکالت مجلس، به باکو رفت و ایرانیان مقیم باکو او را به مدیریت مدرسه اتحاد ایرانیان گماشتند. چون حکومت تزار به وی بدبین شد از راه اسلامبول به برلن رفت. پاتوق تربیت در اروپا کتابخانه‌ها بود و با تدریس، تحقیق و تألیف در غربت، عمر دوباره‌ای یافت. دیری نپایید اما، که به ایران بازگشت و به ترتیب ریاست معارف آذربایجان، معارف گیلان و بلدیة/ شهرداری تبریز را بر عهده گرفت. «ریاست» و پشت میز نشینی اداری تربیت اگر چه به زیان وی بود اما جامعه از آن بهره‌یاب شد و این خلاف دوره وکالت اوست. پنج دوره - دوره‌های هشتم تا دوازدهم - به عنوان وکیل تبریز بر کرسی وکالت مجلس تکیه زد و ریاست کمیسیون معارف را عهده‌دار شد ولی به نسبت پیشینه‌اش کارنامه در خوری در این ادوار برجای نهاد. دو کتابخانه و قرائت‌خانه عمومی، مجله گنجینه معارف، شماری مدرسه و انجمن و بوستان و خیابان از دوران مسئولیت اجرایی‌اش به یادگار مانده است. اما آنچه تربیت را از همگنان و معاصرانش متمایز می‌کند مجموعه‌سازی مطبوعات، کتابخانه‌سازی و حافظه‌بی‌نظیرش در حوزه کتابشناسی و نسخه‌شناسی است. این دانش بدانجا رسید که او را «کتابخانه سیار» نام نهاده‌اند. کتابهای زاد و بوم در جغرافیای ایران، ورقی از دفتر تاریخ مطبوعات ایرانی و فارسی، دانشمندان آذربایجان، تقویم تربیت، فهرست کتابخانه و قرائتخانه تربیت، مشاهیر عالم با لوحه رنگین، کلمات قصار امیرالمؤمنین و رباعیات خیام و دو تصحیح تاریخ جهانگشای نادری، دره نادری از جمله آثار اوست. شماری از مقالاتش نیز نخست به همت حسین محمدزاده صدیق و بار دیگر به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد منتشر شد. تربیت اگر پُست و مقام نمی‌پذیرفت، می‌توانست در عرصه تألیف و نشر، کارنامه‌ای پُر برگ و بارتر داشته باشد. اما افسوس که وقت این مرجع دانش‌پژوهان بیشتر به کار گل‌گذشت تا کار دل. پرونده عمرش که ۲۶ دی ۱۳۱۸ در تهران بسته شد تنی چند از شاعران در رثایش شعر سرودند و ماده تاریخ ساختند: «تربیت صادق الوعد»، «دل تربیت شادباد» و ... که همه با سالمرگش ۱۳۵۸ق / ۱۳۱۸ش برابری دارد. حسن اسفندیاری (۱۲۴۶ / ۱۳۲۳ش) رئیس وقت مجلس شورای ملی پس از درگذشت محمدعلی تربیت در جلسه علنی مجلس گفت: «... بنده یقین دارم که آقایان همکاران بنده مثل من در این قضیه مولمه که واقع شده است واقعاً متأثر و متأسف هستند. [نمایندگان:] صحیح است.

بنده از سال‌های دراز با مرحوم محمدعلی تربیت از نزدیک دوستی داشتم و به احوالات و مزایای ایشان باخبر بودم ایشان یک شخص واقعاً متینی، سنگینی، بازیان پاک، با قلب خوش‌بین و با اقدامات خیلی مؤثری راجع به خدمات کشور همیشه خودشان را معرفی کردند. همه آقایان می‌دانند که چون ایشان ملتفت بودند که بهترین راه ترقی هر کشور بسته به علم است به این جهت در مسائل علمی و فرهنگی آن قدری که مقدور بود ایشان سعی کرده و همیشه خدمات خودشان را در کشور نمودار کردند چه در جاهایی که شخصاً بودند و چه در جاهایی که از طرف دولت مأموریت داشتند همیشه به تأسیس بنگاه‌های معارفی و به خدمات علمی مشغول [بودند] و خود را برای این منظور معرفی می‌کردند و به علاوه چون می‌دانستند که علم بدون کتاب کمتر ممکن می‌شود به این واسطه یک عشق و علاقه‌ای به کتاب داشتند که در هر جایی که رفتند کتابخانه‌هایی که اسباب شئون کشور و برای اهالی مؤثر و مفید بود تأسیس نمودند ملاحظه فرمودید که در آذربایجان و در گیلان که مأموریت داشتند

این خدمت را به خوبی انجام دادند و کتابخانه‌های ممتازی در آنجا تأسیس کردند که فعلاً مبالغی کتاب در آنها موجود است که برای خدمت به معارف خیلی مفید و مؤثر است. بنده حقیقتاً فوت و فقدان ایشان را که می‌توانیم عرض کنم هیچکدام منتظر نبودیم و مایل بودیم که این خدمتگذار خوش نیت سالهای زیاد به کشور خدمت کند و اثر بدهد متأسفانه این طور واقع شد که در نتیجه بیماری که از مدتی پیش داشتند و به واسطه آن همتی که خدا بیامرز در مرحوم محمدعلی تربیت داشت و نشان نمی‌داد یک مرتبه از پا درآمد و واقعاً اسباب تأسف و تألم همه گردید.

[نمایندگان]: صحیح است.

امیدوارم که خداوند آن مرحوم را غریق رحمت کند و در مقابل خدمات به کشور [...] انشاءالله مغفور باشد و به بازماندگان آن هم خداوند توفیق بدهد که به سیره پدر بزرگوارشان تأسی نموده اسباب تسلی خاطر دوستان آن مرحوم باشد به واسطه این فقدان اگر اجازه می‌دهید به احترام آن مرحوم مجلس را ختم کنم...

تربیت با وجود آن که شش دوره بر کرسی نمایندگان مجلس شورای ملی تکیه زده اما در مجموعه اسناد کتابخانه مجلس پرونده در خوری که نشانگر سرگذشت و کارنامه این بزرگمرد باشد، ندارد. او نخستین ایرانی فهرستگار و مورخ مطبوعات است و در مقدمه ورقی از دفتر تاریخ مطبوعات ایرانی و فارسی یادآور شده که «طی مدت چهارده سال، که ابتدا کتابخانه تربیت و سپس اداره مجله گنجینه فنون، مراکز توزیع و مبادله اغلب مطبوعات فارسی، عربی و ترکی منتشره در ایران و وسیله مکاتبات و مبادلات با مقامات عمده فرهنگی بود، به جمع‌آوری نمونه نسخ روزنامه‌های فارسی اشتغال داشتیم، و مجاهدت می‌نمودم که این مجموعه (کلکسیون) به قدر امکان کامل باشد...». تربیت آن گاه به چاپ مقاله‌ای درباره مطبوعات ایران در مجله عربی زبان الهلال (چاپ قاهره) در ۱۳۱۷ ق و انتشار صورت جراید ایران ... گردآورده هـ.ل. رابینو در ۱۳۲۹ ق اشاره دارد و یادآوری می‌شود که خواندن این دو اثر او را مصمم‌تر به تدوین ورقی از دفتر تاریخ مطبوعات ایرانی و فارسی کرده است. داستان نشر کتاب تربیت نیز از این قرار است که با تعلیقات و ترجمه انگلیسی ادوارد براون در اروپا به چاپ رسید، محمد عباسی و رضا صالح‌زاده متن را به فارسی برگرداندند و به وسیله کانون معرفت روانه بازار کتاب شد. اخیراً نیز مجموعه یاد شده را با تغییر قطع از رقی به وزیری بدون تصحیح و حواشی با ایرادهای فراوان به وسیله یک ناشر تهرانی بر پیشخوان کتابفروشی‌ها فرستاده‌اند.

همچنین نسخه دیگری از کتاب ارزشمند زنده یاد محمدعلی تربیت به انضمام تعلیقات ادوارد براون و با مقدمه، حاشیه‌نگاری و اضافات نگارنده این سطور در انتظار نشر به سر می‌برد.

برای آگاهی بیشتر درباره محمدعلی تربیت بنگرید به:

۱. **ارغنون:** مجموعه مقالات محمدعلی تربیت، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز، نشر ابو، ۱۳۷۳.

۲. **مقالات تربیت:** مقاله‌های فارسی محمدعلی تربیت ادیب آذربایجانی به کوشش حسین محمدزاده

صدیق، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۵۵.

همچنین: تاریخ جراید و مجلات ایران: سید محمد صدرهاشمی؛ شرح حال رجال ایران «مهدی بامداد؛ مقالات

تقی‌زاده به اهتمام ایرج افشار؛ مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی: خانبابا مشار، و ...